

BİR MECMÛ'ADA BULUNAN GELİBOLULU ÂLÎ VE SÛBHATÜ'L-İRFÂN KASİDESİYLE İLGİLİ BAZI ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMELER

Some Critical Evaluations Found in a Mecmua about Sübhatü'l-İrfân and its Writer Gelibolulu Âlî

Orhan KURTOĞLU*

Gazi Türkiyat, Güz 2020/27: 43-55, DOI: 10.34189/gtd.27.004

Öz: Klasik Türk edebiyatı sahasında üretilmiş metinler ve onların şairleriyle ilgili değerlendirmelerin ne ifade ettiği ve bu değerlendirmelerin modern eleştiri geleneği içerisindeki karşılığı hep merak edilmiştir. Geleneğin dayandığı kültür dünyasının zayıflamasıyla birlikte kullanılan değerlendirme ifadelerinin anlamları da muğlak kalmış, birtakım karinelerle bu kavramlar izah edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan bu kavramların neyi ifade ettiğini tespit etmek üzere başvurulan sözlükler ise bunların pek çoğunun bu kavramların kullanıldığı metinlerin üretildiği dönemlerden çok sonraları oluşturulmaları sebebiyle bu hususlara cevap vermekten uzaktır. Burada asıl önemli olan günümüzde bu kavramların ne anlama geldiğinden ziyade devirlerinde bunların ne ifade ettiği'dir. Saha araştırmacılarının kanaatine göre bu metinler ve bu metinlerde kullanılan kavramlar yine bu metinlerin rehberliğinde anlaşılabilir.

Bu çalışmada, Gelibolulu Âlî'nin Sübhatü'l-irfân adıyla bilinen kasidesinin bazı beyitleri ile ilgili olarak bir mecmuada yer alan edebî tenkit niteliği taşıyan birtakım kavramlar ve şairin çağdaşı olan Bâkî ve Nev'î'nin Gelibolulu Âlî ve şiiri hakkındaki düşünceleri üzerinde durularak bu değerlendirmelerin işaret ettiği beyitler tespit edilmiştir. Çalışma neticesinde kasidenin 18 beyti hakkında kullanılan bu nitelilerin de tezkirelerde dile getirilenlerden farklı olmadığı; bunların genellikle somut delillerden ziyade mürettibin öznel düşüncelerine dayandığı görülmüştür. Ayrıca Sübhatü'l-irfân'ın şairiyle çağdaş olan Bâkî ve Nev'î'nin Âlî ve şiiri hakkındaki düşünceleri edebiyat tarihine cüz'i de olsa katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: 16. yy. Türk Edebiyatı, Mecmua, Gelibolulu Âlî, Sübhatü'l-irfân, Edebî Tenkit

Abstract: In the context of modern criticism tradition, the meaning of the literary texts produced in the field of classical Turkish Literature and the concepts used in evaluations about these texts' poets have always been wondered. With the weakening of the cultural world, the meanings of these concepts have remained ambiguous, so they have been tried to be explained with some presumption. At the same time, the dictionaries used to define what these concepts mean are inadequate because most of them were formed long after the texts using these concepts. Rather than what these concepts mean, what they meant in their era is the main issue. According to the specialists, these concepts can best be understood under the guidance of the texts in which they are included.

In this study, some literary criticism concepts are in a mecmua (poetry collection) about some couplets which are in a kaside (encomium) named "Sübhatü'l-irfân" written by Gelibolulu Âlî are examined. Also, the thoughts of Bâkî and Nev'î about Gelibolulu Âlî and his poetry are examined, and the couplets pointed out by their evaluations were determined. As a result, it has been observed that Bâkî and Nev'î's evaluations about 18 couplets of Gelibolulu Ali's kaside are not different from those expressed in tezkires (biographies of poets) and these are generally based on subjective opinions of

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Ankara/TÜRKİYE. orhan.kurtoglu@hbu.edu.tr; orkurt2@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6640-0937, Gönderim tarihi: 12.10.2020 / Kabul tarihi: 13.11.2020

mürettib (the compositor) rather than concrete evidence. In addition, the thoughts of Bâkî and Nev'î about Gelibolulu Âlî and his poetry will contribute to the history of literature.

Keywords: 16th-century Turkish Literature, mecmua (poetry collection), literary criticism

16. yüzyılın tanınmış müverrih, şair ve devlet adamlarından olan Gelibolulu Âlî (1541-1600), kaleme aldığı tarih, edebiyat, iktisat, ahlâk, devlet yönetimi, tasavvuf vs. sahalara dair çok sayıdaki eseriyle çok yönlü bir müellif olarak dikkat çekmektedir.

Sübhâtü'l-irfan, şairin *Dîvân*'ında bulunan 112 kasidesinden biridir¹. *Kasîde-i belîga-i fesâhat-nişân fasl-ı hazânü'l-mevsûmetü bi-sübhâtü'l-irfân* başlığıyla *Mecmû'atü'l-gazeliyyâtü ve'l-garâyib* adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesinde 3942 numarada kayıtlı 206 varaktan oluşan bir mecmuanın içerisinde² (102b-105b) yer alan bu şiir, Vezir-i azam Hasan Paşa övgüsünde yazılmış 101 beyitlik bir hazâniyedir. Nesib bölümünde canlı güz tasvirlerinin yapıldığı kasidede geleneğe uygun bir şekilde memduhun övgüsü yapılmıştır.

Bu şiirin çalışmaya konu edilmesinin sebebi, mecmuada bu şiirin bazı beyitleri hakkında edebî tenkit olarak değerlendirilebilecek birtakım tavsifler ile şiirin sonunda şairin söyleyişle başka biri tarafından yazıldığı anlaşılan şiirin yazılış hikâyesi ve devrin iki önemli ismi olan Bâkî ve Nev'î'nin Gelibolulu Âlî'nin şairliği hakkındaki düşüncelerinin yer alıyor olmasıdır. Bu durum, kaynaklarda şairler ve onların şiirleriyle ilgili yapılan ve çoğu zaman somut olarak neyi ifade ettiği günümüz okur ve araştırmacıları tarafından net bir şekilde anlaşılamayan matbû, makbûl, muhayyel gibi bazı kavramların örneklendirilmesi bakımından dikkat çekmektedir. Gelibolulu Âlî'nin şiiri üzerinde mecmua mürettibince yazılmış bu tavsifi ifadeler de beyitlerle ilgili somut nitelermelerden ziyade öznel değerlendirmelerdir. Ancak kanaatimizce buradaki en önemli husus edebî tenkit ihtiva eden bu kavramların örneklendirilmesidir.

Klasik Türk edebiyatı araştırmalarının kaynaklarından şair tezkirelerinin asıl maksatları, şairleri unutulmaktan kurtarmak ve onlar hakkında bilgi vermektir. Bu eserler, bahis konusu sanatçılar hakkında biyografik bilgiler vermenin yanında bu sanatçıların şahsiyetleri, sanatları ve eserleri hakkında da birtakım değerlendirmelerde bulunurlar. Tezkirelerdeki biyografik bilgiler genellikle nesnel ve somut verilere dayanırken sanatçılıkları ve şiirlerinin özelliklerine dair değerlendirmeler ise çoğu zaman öznel yorumlar şeklinde kalmaktadır. Bu eserlerden hareketle sanatçı ve şiir değerlendirmeleri ile ilgili yapılan çalışmalarda³ da hangi şair

¹ *Gelibolulu Âlî Dîvânı*, İsmail Hakkı Aksoyak tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış (1999) ve daha sonra da yayımlanmıştır (2018).

² Mecmuada, *Sübhâtü'l-irfân* dışında Lâmiî'nin *Bahâr u Şitâ*'sı, Latîfî'nin *Evsâf-ı İstanbul*'u, Veysî'nin *Vâkı'ânâme*'si, Hâkânî'nin *Hilye*'si gibi eserlerle birlikte muhtelif şairlere ait manzumeler de bulunmaktadır.

³ Tolasa 1983; Çapan 1993; Kılıç 1998 ve 2003; Güleç 2008; Çetindağ 2010; Özyıldırım 2011; Solmaz 2012; Bayram 2012; Sevinç 2014; vs.

ve eseri için hangi değerlendirme kavramlarının kullanıldığı ortaya konulmuş olmakla birlikte, bu kavramların büyük bir kısmının gerçek manada neyi ifade ettiği net bir şekilde ortaya konulamamış, bu gayretler çoğunlukla tezkirelerde bulunan ve sanatçının şahsiyeti, onun şairlik yönü ve şiiriyle ilgili ifadelerin tespiti olarak kalmıştır.

Tezkirelerin muhtevasıyla ilgili ilk modern çalışma hüviyeti taşıyan ve merhum Harun Tolasa tarafından yapılan incelemede (1983), şairin yaratılış bakımından değerlendirildiği bölümün girişinde de bu durum şöyle ifade edilmektedir:

"Yapılan tavsif ve değerlendirmelerin neden, niçin yapıldığı, yani şairin hangi sanat faaliyetine, eserindeki hangi sanat ve estetik değere dayandığı (veya böyle bir değerden kaynaklandığı) çoğu zaman meçhul kalır. (...) Bunlar şüphesiz, şairin edebî faaliyet ve ürünlerinin tezkireci üzerinde yarattığı edebî estetik ve izlenimlerdir. Sadece, ifade edilen değerlerle, onun kaynağı veya objesi arasındaki bağ kopuktur. Tezkireci bu tavsifi ve değerlendirmeyi, söz konusu şairin hangi eserinde, ne gibi bir sanat ve edebiyat değeri ya da zevki üzerine yaptığını açıklamamış olmaktadır." (Tolasa 1983: 195).

Çalışmamıza konu olan mecmuada bulunan Gelibolulu Âlî'nin Sübhatü'l-irfan adlı kasidesinin bazı beyitleri üzerinde kırmızı kalemle düşülmüş bazı notlar, Tolasa'nın anılan çalışmasında ortaya koyduğu "Bununla birlikte, ara sıra ve dolaylı bir biçimde de olsa yapılan tavsif ve değerlendirmelerin neden, niçin yapıldığına, ne gibi anlam ve önem taşıdığına dair bu çerçevede de bazı açıklamalara rastlamak mümkündür." (1983: 196) ve "Muhakkak ki bu konuda kesinliği, tezkirecilerimizin bizzat kendilerinin veya çağdaşlarının başka vesile ve yollarla yapmış olabilecekleri açıklamalar tayin edecektir." (1983: 369) şeklindeki düşüncelerinin somutlaşmış şekli gibidir.

Bu mecmuada, kimliği belirsiz mürettip tarafından kasidenin 18 beyti hakkında *matbû*, *mine'n-nevâdir*, *mimmâ lâ-nazîr*, *makbûl*, *tavr-ı hâs*, *mine'l-müşkilât*, *mine'l-muhayyelât*, *mine'l-ebiyâtı'l-belîga*, *vâhidün lâ-sâniye leh* ve *mine'n-nevâdiri'l-garîbe* gibi bu beyitlerin edebî değeri ile ilgili bir takım tavsif edici ibareler yazılmıştır. Aynı şekilde yine Gelibolu Âlî'ye ait başka bir eser olan *Tuhfetü'l-uşşâk*'ta da benzer bir durum söz konusudur. Nüshanın derkenârında bazı beyitlerin edebî niteliğini ortaya koyan kısa kısa notlar (birey beyit için *aceb*, *masnû* ve *nükte*; ikişer beyit için *matlab* ve *sâf*; üç beyit için *ma'mûr*; yedi beyit için *latîf*; 10 beyit için *makbûl*; 11 beyit için *mergûb*; 12'şer beyit için *düşvâr* ve *melîh*; 17 beyit için *fasîh*; 77 beyit için *muhayyel* ve 64 beyit için *musanna*) bulunmaktadır (Aksoyak 2003: 76-77). Asıl metinden farklı bir hatla yazıldığı anlaşılan bu notlar, muhtemelen eserin okuyucularından birinin beğenisini ifade etmektedir. Açıkçası hem *Tuhfetü'l-uşşâk* hem de *Sübhatü'l-irfân* hakkındaki bütün bu nitelermeler de değerlendirme sahiplerinin öznel düşünceleridir.

Bu kavramların ne maksatla ve hangi düşünceyle kullanıldığını bugünden bakarak tayin etmek oldukça güçtür. Kelime ve kavramların zaman içerisinde farklı anlamlarda kullanıldığı hatta çoğu zaman köken olarak ait oldukları dilde kullanılan

anlamlarının dışında yeni anlamlarda kullanıldığı da çok rastlanan bir durumdur. Bu düşünceden hareketle Şentürk'ün

“Bugün eski metinleri anlayabilmek için kullanılan mevcut Türkçe ve Osmanlıca sözlükler bazı hâllerde son derece yetersiz kalmaktadırlar. Bazı yabancı kaynaklı kelimelerin daha geniş anlamlarını tespit için ana dillerindeki sözlüklere başvurulması ise metinleri anlamayı büsbütün çıkmaza sokmaktadır, Zira Türkçe kendine mal ettiği birçok yabancı kelimeyi zamanla öyle farklı fonetik kalıplara sokmuş ve öyle anlam değişiklikleriyle kullanmıştır ki bunları ana dillerindeki sözlüklerinde aramak bazı durumlarda hiçbir fayda sağlamaz.” (Şentürk 1993: 176)

şeklindeki görüşlerinin hâlâ geçerliğini koruduğu söylenebilir.

Kelime ve kavramların zaman içerisinde uğradıkları anlam değişikliklerinin yanı sıra tezkirelerde eserle ilgili yapılan *“tanıtma ve değerlendirmelerin geniş bir kısmı soyut ve geneldir. Bunlar tezkirecinin, tabii ki eserden edindiği izlenim ve kanaatlarının sonucudur; ancak hangi eserden, hangi kısımdan, hangi bir edebî veya estetik unsur dolayısıyla böyle bir değerlendirmeye gidildiği konusunda açık ve ayrıntılı bir belirlemede bulunulmaz.”* (Tolasa 1983: 266).

Bu bağlamda, mecmuada Gelibolulu Âlî'nin *Sübhâtü'l-irfan* adlı kasidesinden hareketle örneklendirilen tavsifi ifadeler ve ilgili beyitler şunlardır:

MATBÛ':

Güzel, hoş anlamındaki bu kelime, Arapça tabiat kelimesinin de kökü olan “ tab ” kelimesinden türemiştir. Tezkirelerde sıkça kullanılan değerlendirme ifadelerinden biridir⁴. Şiirle ilgili değerlendirmelerde onun yaradılışa, mizaca, tabiata uygun olması; bu sebeple güzel, hoş ve şirin olduğu; yadırganacak bir yönünün bulunmadığı anlamlarında kullanılmıştır. Bu, somut bir veriye dayanmayan, okuyucudan okuyucuya değişebilecek görece bir değerlendirmedir.

Mecmuada *Sübhâtü'l-irfan*'ın şu iki beyti için böyle bir tavsifte bulunulmuştur:

*Görüp nişîmen-i gülzârı külb-i ahzân
Sabâyî şiddet ile sarsar oldı bâd-ı hazân*⁵ (1)⁶

⁴ Mesela, Sehî Bey'de dört (İpekten vd. 2017), Latîfî'de 51 (Cânım 2018), Hasan Çelebi'de 10 (Sungurhan 2017) şairin şahsiyet ve şiiriyle ilgili değerlendirme ifadesi olarak kullanılmıştır.

⁵ Sonbahar rüzgârı gül bahçesindeki meclis yerinin hüzünler kulübesi gibi olduğunu görünce öfkesinden sabah yelinin şiddetiyle fırtınaya dönüştü.

⁶ Beyitlerin sonundaki sayılar Aksoyak'ın neşrindeki 50 numaralı kasidenin hangi beyti olduğunu ifade etmektedir.

Ezel ki gayret-i gürgân u sebzevâr idi bâğ
Bu dem harâbe-i Kirmân'a döndi pür-kirmân' (41)

MİNE'N-NEVÂDİR:

“Az görülenlerden, nadir bulunanlardan” anlamında bir ifadedir. Tezkirelerde “nâdir, nâdire, nâdire-perdaz” şeklinde kullanımları da olan (Kılıç 1998: 282; Kaplan 2018: 351) bir sıfattır. “Nâdir kelimesi nitelik ve nicelik açısından kullanıldığında farklı değerler taşıyabilmektedir. Nitelik açısından nâdirlik, genellikle eserin pek kıymetli ve ehemmiyetli olduğunu, benzerinin az bulunduğunu gösterirken; nicelik açısından olan nâdirlik, nitelenen şeyin az sayıda oluşunu - niteliğe yönelik herhangi değer ifade etmeksizin belirtir.” (Kaplan 2018: 351).

Bu tavsifin yapılabilmesi ve anlamlı olabilmesi için hem bu ifadeleri kullananın hem de okuyucunun metinlerin birbiriyle ilişkisi hakkında birikim sahibi olması icap eder. Eğer bu niteleme bir karşılaştırma ifade etmiyorsa öznel bir değerlendirmenin ötesine geçemez.

Mecmuada Sübhatü'l irfân'ın sekiz beyti “mine'n-nevâdir” olarak değerlendirilmiştir:

Ne berk tutdı yiri⁸ tâb-ı teb diyü her berg
Tabîb-i cûyuñ ayağına düşdiler lertzân⁹ (11)
Bürîde bir ser-i hûnûne döndi hayret ile
Görindi dişleri şöyle sırtıdı her rummân¹⁰ (18)
Sularla yellere kaldı çemen fezâları hep
Yaluñ kılıçlar ile cenge girdi sanki yelân¹¹ (27)
Gidüp karanfül-i rengîni tîre kaldı sıfâl
Sunıldı kahve gibi bâğbâna bir fincân¹² (29)
Garâbet anda ki kânûn içinde olmaya hark
Hazân odı ola âbuñ yanında şu 'le-zenân¹³ (32)
Bu deñlü zer ki saçıldı soñunda vâcib olur
Zemîne redd-i selem zimmet-i zemâna zemân¹⁴ (35)

⁷ Bu bağ önceden vahşi hayvanların ve bitkilerin kışkandıği bir yerdi; şimdi ise kurtçuklarla dolup Kirman şehrinin harabesine döndü.

⁸ yiri kelimesi mecmuada bizi şeklindedir.

⁹ Her yaprak sıtma hararetine tutulmuş gibi titreyerek ırmak tabibinin ayağına düştü ve yere sıkıca sarıldı.

¹⁰ Her bir nar, hayretten sırtıyor gibi dişleri görünen kanlı bir kesik başa döndü.

¹¹ Uçsuz bucaksız bahçeler hep yağmurlarla rüzgâra kaldı. Sanki pehlivanlar yalın kılıçlarla savaşa girişti.

¹² Renk renk karanfil -sonbahar gelince- gitti ve ortada karanlık -içi boş- bir saksı kaldı. Bu da bağbana -artık işini bitirdin, otur biraz dinlen der gibi- bir fincan kahve gibi sunuldu. (Saksı-fincan, saksıda kalan karanfil tohumları-kahve).

¹³ Suyun yanında sonbahar ateşi kıvılcımlar saçmaktadır; bu, içinde ateş olmayan ocak gibi şaşılacak şeydir.

¹⁴ O kadar altın (renkli yaprak) saçıldı ki zamannın, yerin selamına karşılık vermesi ve devre kefil olması gerekir.

Tagıtdı gâhî başın bozdu bâd sünbülenün
Esüp savurdu çü dihkân-ı bî-ser ü sââmân¹⁵ (40)

Belâgat-ı suhan-ı nâzüküme söz yokdur
Meger ki eyleye ahsente nüktesin Hassân¹⁶ (76)

LÂ-NAZİR:

“Benzersiz” anlamıyla tezkirelerde fazlaca görülen bir başka değerlendirme ifadesidir. Bir şiir veya sanatçı hakkında böyle bir nitelirmede bulunabilmek için de ciddi bir karşılaştırmaya ihtiyaç vardır. *Latîfî Tezkiresi’nde Edebî Eleştiri Terimleri ve Edebiyat Eleştirisi* başlıklı doktora tezinde *Latîfî Tezkiresi’nin* tenkit sözlüğünü hazırlayan Fahri Kaplan bu ifadenin sözlük karşılığı ve adı geçen tezkiredeki kullanımlarından örnekler verdiği maddenin sonunda “*Latîfî’deki kullanımları esas alarak, şiirin sıfatı olarak kullanılan bî-nazîr ve lâ-nazîr tabirlerinin “eşsiz, benzeri görülmemiş, emsalsiz, aynı türde veya tarzda yazılmış diğer şiirlere üstünlüğü bulunan” gibi anlamlar taşıdığı söylenebilir.*” (2018: 192) şeklinde bir yorum yapmıştır. Yorumdan anlaşıldığı üzere bu kavram bir karşılaştırma anlamı taşımaktadır. Bu sonuç, yazar ve okuyucunun klasik Türk edebiyatı metinleri hakkındaki birikimiyle elde edilebilir. Somut olarak karşılaştırma yapılmadan şiirin benzersizliğinden bahsedilmesi afaki olacaktır.

Mecmuada şiirin iki beyti için böyle bir nitelirmede bulunulmuştur. Bu beyitler şunlardır:

Sığındılar aña ancak o kaldı câme be-dûş
Hızır yitişdi gürûh-ı tuyûra serv-i revân¹⁷ (16)

Görünmez oldı gülistânda lâle akdâhı
Safâsı yok çemenün neş`eden berî meydân¹⁸ (21)

MAKBÛL:

“Tanınmış, kabul görmüş” anlamlarında bir nitelmedir. Bu nitelme ifadesi de somut bir veriye dayanmaksızın okuyucunun duygularıyla ulaştığı bir sonuçtur. Bir diğer ifadeyle makbul olduğu belirtilen beyit ve şiirin karşılığında bunların makbul

¹⁵ Rüzgâr, başağın başını bozdu, dağıttı; (böylece) zavallı köylünün elinde ne varsa esip savurdu.

¹⁶ Hassan (şiirim hakkında) ancak, nüktesi çok güzelmiş, der; zira nazik şiirim belagatine söyleyecek başka söz yoktur.

¹⁷ Üzerinde elbise olan sadece, o yürürcesine salınan servi kaldı ve kuşlar(ın imdadın)a Hızır gibi yetiştirdi de ona sığındılar.

¹⁸ Gül bahçesinde lale kadehleri görünmez oldu. Çemenin safası yok, meydan neşesiz.

olmayanlarının ana hatları belli değildir. Bu sebeple bu niteleme de devir veya okuyucuya göre farklılıklar gösterebilir.

Mecmuadaki notlara göre *Sübhatü'l irfân'*ın aşağıdaki beyti "makbûl"dür:

*Çemende bal alacak bir şükûfe bulmamagın
Gezer enîn ile zünbûr gibi sâhib-şân¹⁹ (19)*

MİNE'L-EBYÂTİ'L-BELİĞİYE:

"Belîğ beyitlerden" anlamında bir niteleme ifadesidir. Belîğ, "etkili, güzel ve yerinde söylenmiş söz" (Ayverdi 2010: 131) manalarına gelmektedir. Tezkirelerde "belîğ, eblağ, belâgat-nişan, belâgat-şî'âr, belâgat-karîn, belâgat-mesel, belâgat-simât vs." şekillerinde ve daha ziyade şairle ilgili bir niteleme olmakla birlikte düzgün ve yerinde söz söyleme anlamında da kullanılmaktadır (Kılıç 1998: 262; Kaplan 2018: 454). Mesela Latîfi, belîğ, eblağ ve bülegâ kavramlarını iyi, düzgün, etkili, belagatli söz söyleyen şair(ler)i nitelemek için kullandığı gibi sözü iyi söylediği gibi şairle/şairle ilgili hüküm verme konusunda ehil; şairler ve şairlerle ilgili meselelerde söz sahibi kimseler için de kullanmıştır (Kaplan 2018: 454).

Mecmuada *Sübhatü'l irfân'*ın aşağıdaki beyitleri için böyle bir tavsifte bulunulmuştur:

*Hudûv-i nahl-direfş ü nihâl-i nev-ber-bahş
Gül-i şükûfte-dırahş u bahâr-ı behre-resân²⁰ (53)*

*Bu istikâmet-i tab' ile serv-i bâlâdur
Suhan hadîkası eşcârıdır huredmendân²¹ (70)*

MİNE'L-MUHAYYELÂT:

"Hayal edilen, hayal ürünü olan şeylerden" anlamındaki bir ifadedir. Tezkirecilerin şair ve şiiri ile ilgili olarak sık sık başvurdukları kavramlardan birisidir. "Ne olduğuna ve ne kastedildiğine dair tezkirecilerce yapılmış kayda değer bir açıklama bulunmayan, sadece sözlük anlamından ve çeşitli kullanılış durumlarından genel bir düşünce ve kanaat edinilebilen hayal unsurunun, şairde ve eserde aranışı çoğunlukla, şairin şiirde hayale önem verdiği, bu yoldaki gayretiyle belirginlik kazandığı, aranan değer ve nitelikte

¹⁹ Şan sahibi (Paşa) bal alacak bir çiçek bulamayan arı gibi çemende inleyerek gezer.

²⁰ (O) sancağı, süslenmiş ağaçlar olan bir vezir ve taze meyveler bahşeden bir fidan; açılmış parlak bir gül ve nasibine ulaşanların baharıdır.

²¹ (O) yaratılışının doğruluğu ile uzun bir servidir. Söz (onun) bahçesi; akıllı kimseler de onun söz bahçesinin ağaçlarıdır.

hayaller yaratıp yaratamadığı, eserlerinin hayal unsuru açısından ne durumda olduğu vb. etrafında dolanır.” (Tolasa 1983: 367).

Bir tenkit terimi olarak hayal üzerinde duran Açıköz'ün,

“Akıl, objeleri ve kavramları algılar ve zihne yansıtır; zihin de bunlar arasındaki ilişkiyi kurup tasavvur eder, tasarlar. Tabii ki, şâirin objesi kelimelerdir ve şâir, kelimeler arası ilişkiyi, renk, şekil, muhteva, mâhiyet ve fonksiyon açılarından kurgular ve tasarlar. Ortaya çıkan sonuç, artık o 'şey'in aslı değil, zihnin sentezleyip oluşturduğu yeni bir terkiptir. Bu işleyişte, belirsizlik özelliği, diğer kelimelerle kurulan ilişkiler esnasında, objenin görmezden gelinen nitelikleridir. Şâir, bunu bir soyutlama olarak gerçekleştirir. Lafz (metindeki kelime) ve mana (anlatılmak istenen) arasındaki ilişkinin çok yönlü, mantık sınırları içinde ve sağlam bir şekilde kurulmuş, yaygınlaşıp doygunluğa ulaşılmamış ve eskitilmemiş (hâyâdeleşmemiş) olması, o şâirin hayâl unsuru başarıyla bir şekilde kullanmış olduğunu gösterir.” (2008: 16)

şeklindeki açıklamaları da tezkirelerde kullanılan bu kavramın anlamını ortaya koymaktan ziyade, genel manada bu kavramın izahı şeklindedir.

Kılıç da 17. yüzyıl tezkirelerinden hareketle şair ve şiir değerlendirmelerini tespit ettiği çalışmasında muhayyel kavramı için “değişik hayallerle dolu manasında kullanılmış olmalıdır.” (1998: 281) demektedir. Buradaki değişik oluştan maksat yeni buluşlar, özgünlük olmalıdır.

Tolasa'nın bu kavramla ilgili değerlendirmesi ise “Mânâ, fikr, elfâz, sanat, sanâyi gibi şiirin diğer ana unsurlarıyla bir arada kullanılışlarından edindiğimiz izlenim, hayal kavramıyla, eski şiirin mecaz unsurlarının ve bunların yeni yeni terkip ve münasebetlerle tasavvur ve tahayyülünün kastedildiği şeklindedir. Muhakkak ki bu konuda kesinliği, tezkirecilerimizin bizzat kendilerinin veya çağdaşlarının başka vesile ve yollarla yapmış olabilecekleri açıklamalar tayin edecektir.” (Tolasa 1983: 369) şeklindedir. Bu hâliyle muhayyel, özgün hayale sahip, orijinal buluşu olan şairi ve bu vasıflara sahip şiiri nitelemektedir.

Mecmuada *Sübhâtü'l irfân*'ın muhayyel olarak tavsif edilen beyti şudur:

Eger kinâye eger isti'âre ger teşbîh
Ten-i tenâsübe nisbet hulûl-i rûh-ı revân²² (74)

TARZ-I HÂS:

Bu kavram, “kendine özgünlük, başkalarına benzememe” anlamında kullanılan bir değerlendirme ifadesidir. Tezkirelerde yeni bir tarz ve şekil ortaya koyan şairler ile

²² İster kinaye, ister istiare ve ister teşbih [olsun] bütün bunlar tenasübün vücuduna nispetle ruhun başka bir vücuda girmesi gibidir. (Yani tenasübün yanında öbürleri isimleri değişse de aynı şeydir, tenasüp ise onlardan farklıdır.)

başka şiirlerde bulunmayan özellik ve nitelikler taşıyan şiirler için kullanılan (Kılıç 1998: 298; Kaplan, 2018: 255-256) hâs, mahsûs gibi sıfatlar, şairin şiirde izlediği yolun kendisine ait olup olmadığı, kendisine ait değilse kiminkine benzediğini ifade etmek içindir (Tolasa 1983: 266).

Bir sanatçı veya bir şiiri hakkında böyle bir değerlendirme yapabilmek için geleneğin çok iyi bilinmesi, metinlerin birbirleriyle ilişkisinin tam olarak tayin edilmesi gerekir. Bir şairin olgunlaşma sürecinde hangi sanatçıları hangi oranda takip ettiğini, hangi metinlerden haberdar olduğunu bilmek nazire mecmualarındaki sınırlı miktardaki ipuçlarının haricinde pek de mümkün değildir. Bu durumda da ancak bir takım karinelere yola çıkarak hükümler verilebilir.

Mecmuada *Sübhatü'l irfân*'ın "tarz-ı hâs" olarak nitelenen beyti şudur:

Yine tolar boşalur mı piyâle-i lâle
*Yine olur mı mukarrer safâ-yı devr-i zemân*²³ (23)

VÂHİDÜN LÂ-SÂNİYE LEH:

"İkincisi olmayan, biricik" anlamında ve lâ-nazîr gibi bir kullanımı olan değerlendirmedir²⁴. Türk tezkirelerinde aynı anlamda ve şair nitelemeleri için ferîd ve vâhid şekilleri sıkça kullanılırken şiir ve şair için bu şekilde bir kullanıma rastlanmamaktadır. Lâ-nazîr ve mine'n-nevâdir nitelemelerinde olduğu gibi burada da bir öznellik söz konusudur. Bu şekilde tavsif edilen sanatçı ve şiir için asıl belirleyici unsur somut delillerden ziyade değerlendirme sahibinin düşünceleridir.

Mecmuada *Sübhatü'l irfân*'ın bir beyti "vâhidün lâ-sânîye leh" olarak tavsif edilmiştir:

Dönüp yürür arada gird-bâd-ı hayret ile
*Anuñ da hâtırı muğber ziyâde ser-gerdân*²⁵ (7)

Mecmuada, kimi beyitlerin üzerine kırmızı mürekkeple düşülen yukarıdaki tavsifi ifadelerden başka, şiirin sonunda Âlî'nin ağzından ve mecmuanın geneline hâkim yazıdan farklı hatla yazıldığı anlaşılan bir açıklama yer almaktadır. Mecmuada müretteple ilgili bir ipucu bulunmamaktadır. Ancak içerisinde Nef'î, Veysî gibi bir sonraki yüzyılda yaşadığı bilinen bazı sanatçıların şiirlerinin de bulunması, bu ifadelerin mecmua mürettebi veya maliklerinden biri tarafından başka bir kaynaktan nakledildiğini düşündürmektedir.

²³ Acaba yine lale kadehler dolup boşalır mı, zamanın iştret meclislerinin safası yine yaşanır mı?

²⁴ Bu ifadenin aslında cevabı "Allah" lafzı olan bir muamma iken sonradan çok beğenilen, benzersiz olduğu düşünülen hususların tavsifinde de kullanıldığı anlaşılıyor (bk. Takıyyüddin 1991: 289) (Bu bilgiye ulaşmamdaki yardımları için sevgili öğrencim Hüseyin Yusuf'a teşekkür ederim.).

²⁵ (O) hayret anaforuyla arada dönüp yürür. Onun da gönlü hayli şaşırarak incinmiştir

Bu açıklamada kısaca *Sübhâtü'l-irfân*'ın yazılış hikâyesiyle birlikte devrin en önemli şairlerinden olan Bâkî ve Nev'î'nin Hasan Paşa'nın huzurundayken yaptıkları bu şiir ve Gelibolulu Âlî'nin sanatçılığıyla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir:

“Çok rûzgârdur cenâb-ı saltanata ve sadr-ı a'zam olanlara kasîde demek olmamışken Hasan Paşa hazretleri sadra geçdükdde dest-bûs-ı tehniyyete varduk. Añlaruñ özge iltifâtına mazhar düşüp cülûs-ı hümayûna müte'allık kasîdemüzden münâsebetle iki üç beyt okudukda lillâhi'l-hamd bu makâmdaki devletlüler de bu olur mu imiş didüğümüzde ey beg hazretleri ya biz âdem degül miyeyüz sizüñ ekser kasâyidüñüz benüm cöngümde vardur buyurduklarında lâzım geliüp kendüler[e] bu makûle ser-âmed bir kâsîde didük dahi Rûm'da dinülmedi anlaruz himmete düşdün. Hikmet Hudâ'nuñdur.

Bir hafta soñra Bâkî Efendi ve Nev'î Efendi ma'an hâzır iken -Hasan Paşa hazretleriñüñ şûhlığı ma'lûm-ı şerîfdür- bu kasîdeyi çıkarmışlar Çakırcıbaşı Deroiş Aga'nuñ eline viriüp okatmışlar. Bizüm için anlaruñ da 'vâsı budur ki dahi bu makûle huzâne Rûm'da dinilmiş olmaya diyü buyurmuşlar. Anlar dahi medâyhümüze müte'allık nice lutf idüp Bâkî Efendi dimişler ki 'Âlî Efendi bi'l-ittifâk hallâk-ı edâ hâtîme-i fusahâdur. Nev'î Efendi ise bu kasîde aslâ hazândan çıkılmayup memdûhuñ evsâfında bi'l-iltizâm itmeleri üstâdlıklarına dâlldür a'le'l-e'âlî idükleri mukarrer dimişler ya 'nî ki bu kasîde bu merete tantanaya makrûn olmuşdur.” (105b)

Bilhassa aynı dönemde yaşayan şairlerin türlü sebeplerle birbirlerinin aleyhlerinde bazı söz ve davranış sergiledikleri tezkirelerde zaman zaman karşımıza çıkan bir durumdur. Aksoyak'ın Gelibolulu Âlî'nin Dîvanlarıyla *Künhül'-ahbâr*'ından hareketle Âlî ile Bâkî münasebetini değerlendirdiği makalede de Âlî ile Bâkî ve Nev'î'nin aralarının pek de iyi olmadığı, Âlî'nin bu iki şairin şiirlerini beğenmediği, buna mukabil bilhassa Bâkî'nin kendi şiirlerinde Âlî'nin adını hiç anmadığı gibi onun şiiri hakkında da bir değerlendirme yapmadığı ifade edilmiştir (Aksoyak 2005). Âlî'nin kendisinden yaşça biraz büyük ve daha şöhretli olan bu iki şair hakkındaki olumsuz tavrına rağmen Bâkî ve Nev'î'nin hem Âlî hem de bu kasidesi ile ilgili oldukça müspet ifadeler kullanmaları ilginç bir durumdur.

Sonuç olarak Gelibolu Âlî'nin *Sübhâtü'l-irfân* adlı kasidesinin bazı beyitleri üzerine yazılmış ve edebî eleştiri niteliği taşıyan *matbû, mine'n-nevâdir, mimmâ lâ-nazîr, makbûl, tavr-ı hâs, mine'l-müşkilât, mine'l-muhayyelât, mine'l-ebiyâti'l-belîga, vâhidün lâ-sâniye leh ve mine'n-nevâdiri'l-garîbe* gibi bazı nitelemelerin incelenmesiyle bu ifadelerin bu hâliyle nesnel bir nitelik taşımadığı ve tezkirelerdeki değerlendirmelerden farklı olarak bu nitelemelerin beyitlerle örneklendirilmesi, bu kavramların ne ifade ettiğine dair somut bulgular olduğu gibi devrin bu metinlerde edebî değer olarak neler aradığı hakkında da bir fikir verebilir.

Şiirin sonunda bulunan kısa açıklamada yer alan ve şair tezkirelerinde Gelibolulu Âlî ile aralarının pek de iyi olmadığını öğrendiğimiz Bâkî ve Nev'î'nin, çağdaşları olan bu şair hakkındaki müspet düşüncelerinin tespiti ise edebiyat tarihine Âlî, Bâkî ve Nev'î bağlamında cüz'i de olsa bir katkı sağlayacaktır.

Bu tip araştırmalar sonucunda ortaya çıkan hususlardan birisi de bu metinlerin oluşturulduğu kültürle mesafesi giderek artan günümüz okuyucu ve araştırmacılarının bu metinlerin izahında kullanılabilecekleri özel sözlüklere olan ihtiyacının günden güne arttığıdır. Öte yandan Türkçenin başka dillerden transfer edilenler de dâhil bütün kelimelerinin ne zaman, ne için ve hangi anlamlarda kullanıldıklarını, semantik değişimleri, açıklamalarıyla gösterecek bir sözlük çalışmasında en önemli kaynak yine bu gibi edebî metinler ve bunların günlük hayat çerçevesinde değerlendirilmesi olacaktır (Şentürk 1993: 176).

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Namık (2008). "Klasik Türk Şiiri Tenkid Terimi Olarak 'Muhayyel', 'Pür-hayâl', 'Hayâl-engîz'", 38. ICANAS/ Bildiriler/ Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri I, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (1999). *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Divanlarının Tenkitli Metni*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (1999). *Gelibolulu Mustafa Âlî- Tuhfetü'l-uşşâk*, İstanbul: MEB Yay.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (2005). "Gelibolulu Mustafa Âlî ve Bâkî'nin Münasebetleri (Künhü'l-ahbâr ve Divanlarına Göre)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXV: 69-82.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı (e-kitap).
- AYVERDİ, İlhan (2010). *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yay.
- BAYRAM, Ömer (2012). "Nevvab Tezkiresi'nde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler", *Turkish Studies*, 7(1): 385-404.
- CÂNİM, Rıdvan (2018). *Latîfi-Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabstratü'n-nuzamâ*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (e-kitap).
- ÇAPAN, Pervin (1993). *XVIII. Yüzyıl Tezkirelerinde Edebiyat Araştırma ve Tenkidi*, (Doktora Tezi) Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- ÇETİNDACI, Yusuf (2010). *Şiir ve Tenkit*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- GÜLEÇ, İsmail (2008). "Her vâdide inşâd-ı şî' re muktadir idi: Osmanlı Müellifleri'nde Şair ve Şiir Değerlendirmeleri", *İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 25: 69-83.
- İPEKTEN, Halûk, Kut, Günay, İsen, Mustafa, Ayan, Hüseyin, Karabey, Turgut (2017). *Sehî Beg-Heşt Bihîşt*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (e-kitap).
- KAPLAN, Fahri (2018). *Latîfi Tezkiresi'nde Edebî Eleştiri Terimleri ve Edebiyat Eleştirisi*, (Doktora Tezi) Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- KILIÇ, Filiz (1998). *XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler*, Ankara: Akçağ Yay.
- KILIÇ, Filiz (2003). "Tezkirelerde Şiirin Âhengini Belirten Kelimeler Üzerine", *Millî Folklor*, 15 (60): 110-115.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre (2011). "Garîb Ma'nâlar, Acîb Hayâller Latîfi ve Âşık Çelebi Tezkirelerinden Hareketle Belâgat Terimi olarak Garîb Sıfatı", *Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar*. (Derleyenler: H. Aynur, A. Niyazioğlu), İstanbul: Koç Üniversitesi Yay. 147-166.

SEVİNÇ, Fırat (2014). "Beyâni Tezkiresinde Şairlerin Edebi Şahsiyetleri İle İlgili İfadeler", *Turkish Studies*, 9 (3): 1257-1276.

SOLMAZ, Süleyman (2012). *Onaltıncı Yüzyıl Tezkirelerinde (Ahdî-Gelibolulu Âli- Kınalızâde-Beyânî) Şâirin Dünyası*, Ankara: Akçağ Yay.

SUNGURHAN, Aysun (2017). *Kınalızâde Hasan Çelebi-Tezkiretü's-ş-şu'arâ*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (e-kitap).

ŞENTÜRK, A. Atilla (1993). "Klâsik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Âdetler ve Günlük Hayattan Sahneler", *Türk Dili*, 495: 175-188.

TAKIYYÜDDİN İbn Teymiyye (1991). *Der'ü te'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl* (nşr. M. Reşâd Sâlim), Suudi Arabistan Ta'limü'l-'âlî Vezareti Yay.

TOLASA, Harun (1983). *Sehî, Latîfi ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, İzmir: Ege Üniversitesi Yay.

EK: *Sühbatü'l-irfân'ın Mecmû'atü'l-gazeliyyâtü ve'l-garâyib'*deki metni (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 3942, 102b-105b).

